

מהות ההשתחויה במקדש

- א. ההשתחויה כעבודת ה' טבעית
- ב. הזיקה בין ההשתחויה למקדש
- ג. כניסה להיכל לצורך השתחויה
- ד. השוואת גדרי איסור השתחויה לעבודה זרה למצוות השתחויה לה'
- ה. ההשתחויה כשיעור משך זמן המחייב על ביאת מקדש בטומאה
- ו. השתחויה על אבן משכית - כעבודת חוץ
- ז. ההשתחויה בתפילה כזכר למקדש
- ח. סיכום

א"ר יצחק הכל בזכות השתחויה: אברהם לא חזר מהר המוריה בשלום אלא בזכות השתחויה – "ונשתחוה ונשובה אליכם". ישראל לא נגאלו אלא בזכות השתחויה, שנאמר (שמות ד): "ויאמן העם וגו' ויקדו וישתחוו". התורה לא נתנה אלא בזכות השתחויה, שנאמר (שמות כד): "והשתחיתם מרחוק...".
(בראשית רבה, וירא פרשה נו, ו)

בתפילת המועדים או מתוודים: "ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנו יכולים לעלות ולראות ולהשתחוות לפניך ולעשות חובותינו בבית בחירתך". שלושה דברים אנו מזכירים שחסרים לנו היום: ראייה, השתחויה והקרבת קורבנות. במאמר זה ננסה לברר את עניינה של ההשתחויה.

א. ההשתחויה כעבודת ה' טבעית

בספר בראשית מתארת התורה שלוש דרכים בעבודת ה' שקוימו לפני מתן תורה: הקרבת קורבנות (קין והבל, נח והאבות). השתחויה (אברהם אבינו בהר מוריה). ותפילה (אברהם, אליעזר, יצחק ורבקה, ויעקב).

דיני הקורבנות, חיובם, הראויים להקרבתם ותנאי ההקרבה, פורטו בהרחבה הן בתורה שבכתב והן בתורה שבע"פ. על התפילה חלות פחות הגבלות. התפילה מותרת ורצויה בכל עת – "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו" (ברכות כא ע"א). חכמים חידשו חובת תפילה שלוש פעמים ביום וקבעו את הלכות התפילה. מאז שחרב בית מקדשנו, התפילה היא הדרך העיקרית לעבוד את ה'. ואנו מרבים להתפלל הן כקיום תקנת חכמים והן בעת מצוקה ושמחה או כהבעת כמיהה וערגה אל ה'.

לעומת זאת, על מקומה של ההשתחויה בעבודת ה' נכתב מעט, הן בתורה שבכתב והן בתורה שבע"פ, והיא נותרה עמומה מעט.

תנו רבנן: קידה – על אפים, שנאמר: "ותקד בת שבע אפים ארץ", כריעה – על ברכים, שנאמר: "מכרע על ברכיו", השתחואה – זו פשוט ידיים ורגלים, שנאמר: "הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה". (ברכות לד ע"ב)

ההשתחויה בפשוט ידיים ורגליים כמעט אינה נוהגת בדורנו, ומשום כך איבדנו צלע מרכזית בחוויה האישית בעבודת ה'. ניתן רק לשער את החוויה הרוחנית, את הרגשת הביטול והדבקות שעובר האדם המשתחוה אפיים ארצה לנוכח ה'. לא מקרי הוא שדוד המלך, נעים זמירות ישראל, מרבה להזכיר את ההשתחויה כחלק מעבודת ה' שלו.

וְאֲנִי בָּרַב חֲסִדֶיךָ אֲבֹא בִּיתְךָ אֲשַׁתְּחֶנָּה אֶל הַיְכָל קִדְשֶׁךָ בְּיִרְאַתְךָ: (תהילים ה, ח)
 אֲשַׁתְּחֶנָּה אֶל הַיְכָל קִדְשֶׁךָ וְאוֹדֶה אֶת שִׁמְךָ עַל חֲסִדֶיךָ וְעַל אֲמַתְךָ כִּי הִגְדַּלְתָּ עַל כָּל שִׁמְךָ אֲמַרְתָּ: (שם קלח, ב)

רוב האזכורים של השתחויה בתורה ובנביאים נאמרו ביחס לעבודה זרה, או בין בני אדם, ומיעוטם כהשתחויה לה'.

בספר ויקרא, שבו מפורטות עבודות הקורבנות, מוזכרת ההשתחויה רק בפרשת בהר וגם שם היא מופיעה על דרך השלילה – כאיסור להשתחוות מחוץ למקדש על אבן משכית. רק במקום אחד בתורה, בפרשת כי תבוא, מופיע ציווי חיובי על ההשתחויה – בעת הבאת הביכורים:

וְעִמְתָּ הַנֶּהַב בְּאֵתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה' הַנְּחַתוּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ: (דברים כו, ז)¹

גם בתורה שבעל פה השתחויה מופיעה יותר כאיסור (עבודה זרה ואבן משכית) מאשר חיוב. במסכתות העוסקות בהלכות העבודה (זבחים ומנחות) לא מוזכרת כלל השתחויה.

בדברי חז"ל מוזכרת ההשתחויה בעיקר בסדר עבודת התמיד (משנה תמיד פרק ו), וחז"ל לא ביארו לנו מה המקור לכך והאם זה חיוב גמור.

נראה, שגם לאחר מתן תורה השאירה התורה את ההשתחויה כביטוי טבעי להשתפכות הנפש בעת מפגש עם האלוקות, ונמנעה בכוונה תחילה מלקבוע בה גדרים ברורים, כדי

1. וראה להלן שהגר"א באדרת אליהו הבין זאת כדוגמה המלמדת על הכלל – שכל הנכנס למקדש חייב להשתחוות ביציאתו, כמובא בהמשך המאמר בדברי הגרי"ז. ועיין במאמרו של הרב גד אלדד במעלין בקודש ה' המנסה לבאר מדוע הלכה כה מרכזית נכתבה דווקא בפרשת הביכורים.

שלא להופכה ל'מצוות קבע' ולהותירה במעמד שבו קיימו האבות את התורה קודם מתן תורה.

ב. הזיקה בין ההשתחויה למקדש

ההשתחויה קשורה עם עבודת המקדש. במסכת תמיד (פרק ו) נאמר שהכהונים היו משתחוים בסיימם את חלקם בעבודת המקדש (דישון המזבח הפנימי והמנורה והקטרת הקטורת), וכן בסיום עבודת קורבן התמיד היו הכהן הגדול ושאר הכהנים נכנסים להיכל להשתחוות (שם ז, א). העם העומדים בעזרה השתחוו בעת שירת הלויים (שם משנה ג). העומדים בעזרה משתחוים ביום הכיפורים בעת הזכרת שם ה' (משנה יומא ו, ב). במסכת שקלים (פ"ו) מתוארות השתחויות כנגד שערי העזרה וליד מקום גניזת הארון.

בתוספתא מוזכרות השתחויות כנגד פרצות שהיו שם והשתחויות שעל גבי הקורבן:

שלש עשרה השתחואות היו במקדש. ר' יהודה אומר כנגד שער השתחואה כנגד פרצה שחיייה, ושאר השתחואות שבמקדש שעל גבי קרבן חובה היו קבע היו. (תוספתא [ליברמן], שקלים ב, יז)

גרסת התוספתא הקושרת את ההשתחויה בקורבן אינה ברורה, ולא מצאנו בהלכה דבר זה אלא בביכורים. ואכן הגר"ז כתב שגם בביכורים המחייב הוא היציאה מן המקדש ולא עצם הביכורים:

בגמ' אר"י א"ר בשעה שישראל עולין לרגל עומדים צפופים ומשתחוים רווחים, והנה נראה דהאי דינא דבעינן להשתחוות ברגלים אין זה דין מיוחד ברגלים אלא כל שעה שנכנסים לעזרה צריכים השתחואה, ודבר זה מבואר מדברי הגר"א, (אדרת אליהו, פרשת כי תבוא) שכתב גבי הבאת ביכורים "והשתחית" – זה הכלל: כל היוצא מבית המקדש צריך השתחואה", הרי דגם זה דביכורים טעונין השתחואה אינו דין מיוחד לביכורים אלא משום דכל הנכנס לביהמ"ק צריך להשתחוות. וזהו ג"כ ההשתחואה שנאמרה ברגלים שאומרים בתפילת מוסף "ושם נעלה ונראה ונשתחוה לפניך בשלש פעמי רגלינו", דזה דין כללי דכל שבא לעזרה טעון השתחואה. (חידושי הגר"ז, יומא כא ע"א)

ויש להוכיח זאת מדברי הרמב"ם שבפ"ג הי"ב מהלכות ביכורים שכתב:

וקורא ארמי אובד אבי וירד מצרימה וגו' עד שגומר כל הפרשה ומניחו בצד המזבח בקרן דרומית מערבית בדרומה של קרן וישתחוה ויצא.

ובהלכה יד שם כתב:

נמצאת אומר שהבכורים טעונין שבעה דברים: הבאת מקום, וכלי, קריאה, וקרובן, ושיר, ותנופה, ולינה.

ולא מנה את ההשתחויה! ומכאן נראה שהגורם המחייב הוא היציאה מן המקדש ולא הביכורים.

להלן ננסה לברר את מעמדם ההלכתי של ההשתחויות האלו, והאם הן מוגדרות כ'עבודה'.

ג. כניסה להיכל לצורך השתחויה

כוחן הנכנס להיכל שלא לצורך – לוקה. וכך לשון הרמב"ם:

והזוהרו כל הכהנים שלא יכנסו לקדש או לקדש הקדשים שלא בשעת עבודה שנאמר 'ואל יבוא בכל עת אל הקדש' זה קדש הקדשים מבית לפרוכת להזהיר על כל הבית. (רמב"ם, ביאת המקדש ב, ב)

אם השתחויה היא 'עבודה' השווה במעמדה לשאר העבודות המוטלות על הכהנים בבית המקדש, אזי ברור שלכוהן מותר להיכנס להיכל לצורך השתחויה. ואכן מהמשך דברי הרמב"ם שם משמע שמותר להיכנס להיכל על מנת להשתחוות:

והנכנס לקדש חוץ לקדש הקדשים שלא לעבודה או להשתחוות, בין הדיוט בין גדול – לוקה.

ה'כסף משנה' הביין שההיתר של הרמב"ם מבוסס על שתי הנחות: א. מותר להיכנס להיכל רק לצורך עבודה; ב. השתחויה היא עבודה.

ומ"ש רבינו "או להשתחוות" הכי קאמר: אם נכנס שלא לעבודה או להשתחוות, דלהכנס לעבודה או להשתחוות מותר. וזו היא ששנינו פ"ז דתמיד (דף לג ע"ב) בזמן שכהן גדול נכנס להשתחוות ג' או חזין בו. וכך הם דברי התוספות בפרק הקומץ ומ"ש בפ"ט מסנהדרין כהן שנכנס להיכל שלא בשעת עבודה לוקה, צ"ל דהשתחויה בכלל עבודה היא.

אלא שה'כסף משנה' מעלה אפשרות אחרת בהבנת הרמב"ם – שהשתחויה בפני עצמה אינה עבודה ואסור להיכנס להיכל כדי להשתחוות. וההיתר של הכהנים להיכנס להיכל הוא רק בגמר עבודה והשתחויה זו הינה חלק מתהליך העבודה ולכן היא מותרת. ה'כסף משנה' מבסס זאת על דברי הסמ"ג:

והנכנס להיכל חוץ לקדש הקדשים שלא לעבודה או להשתחוייה בין כהן גדול בין הדיוט לוקה.... ומה ששנינו במסכת תמיד (לג ע"ב) בזמן שכהן גדול נכנס להשתחוות וכו' – בגמר עבודה מדבר. (סמ"ג, לאוין ש"ג)

גם מהתוספות נראה שההשתחויה אינה נחשבת לעבודה בפני עצמה ואינה מתירה כניסה להיכל אלא בזמן שהיא באה בסיום עבודה אחרת, משום שהיא נחשבת **צורך עבודה**:²

להיכל כולו בארבעים – הקשה ה"ר י"ט מלפנצו מהא דתנן בפרק בתרא דתמיד (דף לג ע"ב) בזמן שכ"ג נכנס להשתחות לשם [שלשה] אוחזין בו א' מימינו וא' משמאלו ואחד באבנים טובות כו' הגביה לו הפרוכת נכנס והשתחוה ויצא נכנסו אחיו הכהנים והשתחוה ויצאו אלמא שרי, ותירץ ר"ת דהשתחויה צורך עבודה היא, מ"ר. (תוספות, מנחות כז ע"ב)

לפי הנאמר עד כה נראה שמי שמתיר להיכנס להיכל לצורך השתחויה סובר שהשתחויה היא עבודה, ומי שסובר שהשתחויה אינה עבודה בפני עצמה אוסר להיכנס להיכל על מנת להשתחות.

אולם תיתכן אפשרות שלישית.

ה'חזון יחזקאל' (תוספתא יומא ב, יא) כותב שהשתחויה אינה עבודה ובכל אופן אין שום איסור לכוון להיכנס להיכל ולהשתחות, כי האיסור הוא רק משום ביאה ריקנית שבה יש זלזול, ולכן כל כניסה שאינה סתמית, אלא לצורך כגון השתחויה או תפילה – מותרת.³ לשיטתו אי אפשר להביא ראיה מסוגיית ביאה ריקנית לשאלה האם ההשתחויה מוגדרת כעבודה בפני עצמה, או לא.

ד. השוואת גדרי איסור השתחויה לעבודה זרה למצוות השתחויה לה'

דרך אחרת לבחון האם השתחויה היא עבודה היא התבוננות בהלכות עבודה זרה שמקבילות בהלכות רבות לעבודת הקורבנות במקדש – זה לעומת זה.

העובד עבודה זרה חייב סקילה. אדם העובד בעבודה זרה מסוימת בדרך שבה נוהגים עובדי אותה עבודה זרה כגון הזורק אבן למרקוליס חייב סקילה. ואם עובד אותה שלא כדרכה הוא פטור. למרות זאת יש דרכי עבודה שהן מוגדרות באופן מהותי כ'עבודה', כגון זביחה והקטרה, והעובד בהן כל עבודה זרה שבעולם חייב סקילה.

2. ה'תוספות יום טוב' (תמיד ז, א) מקשה על שיטה זו – שאם ההיתר לכוהנים להיכנס ניתן להם רק מפני שהם סיימו כעת עבודה, מדוע הותרו כוהנים שלא עבדו ברגל להיכנס להיכל אחר העבודה, כפי שמשמע מהמשנה חגיגה ג, ח: 'כיצד מעבירים על טהרת עזרה מטבילין את הכלים שהיו במקדש ואומרין להם זההרו שלא תגעו בשלחן ובמנורה ותטמאוהו' [ופירש רע"ב שם: 'אומרין להם – לעמי הארץ ברגל. שגם כוהנים עמי הארצות שלא עבדו נכנסים להשתחות']. אלא צ"ל שעצם ההשתחויה מתירה את הכניסה. וע"ע מנחת חינוך (שסג) וקרן אורה (מנחות כז).

3. וכ"כ שו"ת אגרות משה, קדשים וטהרות ח"ב סי' ב.

המשנה בסנהדרין מונה את השתחוויה בתוך רשימת הדברים המחייבים מיתה גם כשאין דרכה של עבודה זרה זו בכך.

העובד עבודה זרה, אחד העובד, ואחד המזבח, ואחד המקטר, ואחד המנסך, ואחד המשתחוה ואחד המקבלו עליו לאלוה, והאומר לו אלי אתה. אבל המגפף, והמנשק, והמכבד, והמרבץ, והמרחץ, והסך, והמלביש, והמנעיל – עובר בלא תעשה. (סנהדרין ס ע"ב)

דינו של משתחוה לעבודה זרה כדין זובח מקטיר ומנסך, שחייב מיתה; ולא כמגפף מנשק ומכבד שאינו חייב מיתה, אלא עובר בלא תעשה, משום שעבודות אלו אינן מוגדרות כעבודה.

את המקור לכך לומדת הגמרא כך:

מנהני מילי? דתנו רבנן: אילו נאמר 'זבח יחרם' הייתי אומר: בזובח קדשים בחוץ הכתוב מדבר, תלמוד לומר: "לא להים" – בזובח לעבודה זרה הכתוב מדבר. אין לי אלא בזובח, מקטר ומנסך מניין? תלמוד לומר "בלתי לה' לבדו" – ריקן העבודות כולן לשם המיוחד. לפי שיצאה זביחה לידון בעבודות פנים, מנין לרבות השתחואה? (שם)

ומבאר רש"י שם:

לפי שיצאה זביחה – בפירוש מכלל שאר עבודות שנכללו בכלל "וילך ויעבוד", ומדה היא בתורה דדבר שהוא בכלל ויצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא, שאין הכלל הזה מחייב אלא עבודה הדומה לזבוח, שהוא עבודת פנים. ומהשתא לא נפקא לך דליחייב אהשתחואה שלא כדרכה, דלאו עבודה היא בפנים, מנין לרבות השתחואה?

ובהמשך הגמרא שם לומדת מריבוי הפסוקים שיש חיוב מיתה גם בהשתחוויה.

מרש"י משמע ששאלת הגמרא על השתחוויה מבוססת על כך שחיוב מיתה על עבודה זרה (בשלא כדרכה) מותנה בכך שהיא 'עבודה' במקדש וכיוון שהשתחוויה אינה עבודה צריך לימוד מיוחד כדי לחייב על השתחוויה לעבודה זרה.⁴ (אמנם, יתכן שלמסקנת הגמרא, שיש לימוד מיוחד לחייב מיתה בהשתחוויה לעבודה זרה, השתחוויה במקדש נחשבת לעבודה).

ואכן החילוק בין הקרבת קורבן לבין השתחוויה הוא מסתבר. בכלל 'עבודה' נכללות רק עבודות שהן חלק מהקרבת הקורבן, כלומר מהעלאת משאת ומתנה לה' על גבי המזבח

4. וכך הבין זאת ה'באר שבע' (תמיד לג ע"ב).

("לחם א-להיהם"). ואילו השתחוויה דומה לגיפוף ונישוק שהן פעולות המביעות כבוד והערצה, אך אין בהן נתינת מתנה.

הסמ"ג נוקט בלשון שונה מרש"י וכותב שהשתחוויה היא מעשה שהוא לא ממש עבודה אבל יש בו מעין עבודה.

...למדנו מזבח מקטר מנסך שהם עבודות פנים מיוחדות לשם, אבל משתחוה שאינו דומה כל כך לעבודה לא למדנו, ואמרינן בפ"ד מיתות (סנהדרין סג ע"א ע"ש) ג' פעמים "לא תשתחוה" האמורים בתורה למה? חד לעבודה זרה שדרך עבודתה בהשתחוויה, ואחד לעבודה זרה שאין דרך עבודתו בכך, ואחד לתלק – שעל כל עבודה בפני עצמה יתחייב. (ספר מצוות גדול, לאוין סימן יז)

הרמב"ם בספר המצוות מביא מקור אחר לדין זה – מהמכילתא שלומדת את חיוב מיתה בהשתחוויה באופן זהה לשאר העבודות. ולכן אין הבדל בין השתחוויה לזביחה הקטרה וניסוך, וכולן עבודות גמורות.

והמצוה החמישית היא שהזהירנו מהשתחוות לעבודה זרה. והוא מבואר שאמרנו עבודה זרה נרצה בו כל מה שיעבד זולת האל. והוא אמרו יתעלה (עשה"ד) לא תשתחוה להם ולא תעבדם. ואין הכונה איסור ההשתחויה לבדה לא זולתה ואמנם זכר דרך אחד מדרכי העבודה רוצה לומר ההשתחויה וכן אנו מוזהרים מהקריב להם ולנסך ולקטר. ומי שעבר על אחת מאלה והשתחוה או הקריב או נסך או קטר חייב סקילה. ולשון מכילתא (משפטי⁵) זובח לאלהים יחרם עונש שמענו אזהרה לא שמענו תלמוד לומר לא תשתחוה להם ולא תעבדם זביחה בכלל היתה ויצאת ללמד מה זביחה מיוחדת שכיוצא בה עובדים לשמים וחייבים עליה בין שהוא עובדו בין שאינו עובדו אף כל שכיוצא בו עובדים לשם חייב עליו בין שהוא עובדו בין שאינו עובדו. וענין זה המאמר כי אלו הארבעה מינין מן העבודה, והם ההשתחויה והזביחה והקטור והנסוך שבהם צוה עלינו שנעבוד האל יתעלה, כל מי שיעבוד עבודה זרה באחד מהן חייב סקילה ואפילו היה אותו הנעבד אין מדרכו שיעבד בדבר מהן, וזה הוא שיקראוהו שלא כדרכה, רוצה לומר אף על פי שעבד אותה שלא כדרך עבודתה מאחר שעבדה באחד מאלו חייב סקילה כשהיה מזיד. (ספר המצוות לרמב"ם, מצות לא-תעשה ה)

5. מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים מסכתא דנזיקין פרשה יז.

אם כן, שיטת הרמב"ם היא שהשתחויה היא עבודה גמורה ולכן המשתחויה לעבודה זרה חייב מיתה. אך מרש"י והסמ"ג נראה שזה דין מיוחד הנלמד מריבוי לעניין עבודה זרה אבל במהותה השתחויה אינה עבודה כמו הקרבת קורבן.⁶

ה. ההשתחויה כשיעור משך זמן המחייב על ביאת מקדש בטומאה

טמא הנכנס למקדש במזיד חייב כרת. ומי שנכנס טהור ונטמא שם חייב לצאת מייד, ואם שהה חייב כרת. שיעור השהיה הוא 'בכדי השתחויה'.

ואסור לו לשהות או להשתחות או לצאת בדרך ארוכה, ואם שהה או שיצא בארוכה אף על פי שלא שהה או שהחזיר פניו להיכל והשתחוה אף על פי שלא שהה חייב כרת, ואם היה שוגג מביא קרבן.

לא החזיר פניו אלא השתחוה דרך יציאתו כלפי חוץ אינו חייב, אלא א"כ שהה כשיעור, וכמה שיעור שהייתו? כדי לקרות ויכרעו אפים ארצה על הרצפה וישתחוו והודות ליי' כי טוב כי לעולם חסדו וזהו שיעור השתחויה.
(רמב"ם, ביאת המקדש ג, כב-כג)

מדוע השיעור לחיוב שהיה בטומאה במקדש הוא 'בכדי השתחויה', ולא שיעור 'הקטרה' למשל? נראה מכך שהשתחויה שונה משאר העבודות והיא דווקא רלוונטית לאיסור שהיה במקדש. כיוון שההשתחויה נובעת מעצם השהות במקדש. וזאת יש לומר גם למ"ד שהשתחויה מוגדרת כעבודה, היא עבודה אך שונה משאר העבודות.

נראה שמצוות ההשתחויה במקדש קשורה ביסודה למצוות ראיית פני ה', כלומר עצם המפגש עם השכינה.⁷ שני סוגי העבודות הללו: עבודת הקורבנות ועבודת הראייה והמפגש עם ה', הם שני צדדים המשלימים זה את זה, ושניהם עומדים ביסוד מצוות בניית המקדש, וכפי שכתב הרמב"ם: (בית הבחירה א, א) "מצות עשה לעשות בית ליי' מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה".⁸

6. ה'טורי אבן' (מגילה כב ע"ב) עומד על הבדל נוסף בין השתחויה לעבודה זרה לבין הלכות השתחויה לה', שהשתחויה לה' היא בפישוט ידיים ורגליים, ואילו בעבודה זרה החיוב הוא אפילו בלא פישוט ידיים ורגליים.

7. ואכן, פסוקים רבים בתנ"ך קושרים את ההשתחויה למפגש עם ה'. כגון: "ואני ברב חסדך אבוא ביתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך" (תהילים ה, ח); "השתחוה עם הארץ פתח השער ההוא בשבתות ובחדשים לפני ה'" (יחזקאל מו, ג). ומכאן גם מובן עניין ההשתחויה כנגד השער המזכרת במשנה שקלים ו, א-ג: ... שלש עשרה השתחויות היו במקדש... והיכן היו משתחוים ארבע בצפון וארבע בדרום שלש במזרח ושתיים במערב כנגד שלשה עשר שערים שערים.

8. אכן התורה קושרת בין שני הצדדים על ידי הציווי: "ולא יראו פני ריקם", והיא מצווה המלמדת אותנו שמדובר בשני צדדים המשלימים זה את זה ואי אפשר לאחד להתקיים ללא חברו.

1. השתחויה על אבן משכית – כעבודת חוץ

אסור להשתחוות לה' מחוץ למקדש על אבן.

לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם אֱלִילִים וּפְסֵלִים וּמִצֵּבֹת לֹא תִקְיְמוּ לָכֶם וְאֲבָן מְשֻׁכֵּית לֹא תִתְּנוּ
בְּאַרְצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עֲלֶיהָ כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם: (ויקרא כו, א)

נחלקו המפרשים בטעם האיסור. רובם רואים איסור זה כסייג לעבודה זרה. וכך כתב הרמב"ם שהאיסור להשתחוות על אבן משכית מחוץ למקדש בגלל שכך היה דרך עובדי עבודה זרה להניח אבן לפני הצלם ומשתחוים עליה.⁹

וכן אבן משכית האמורה בתורה אף על פי שהוא משתחוה עליה לשם לוקה שנאמר ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה מפני שהיה דרך עובדי כוכבים להניח אבן לפני השתחוות עליה, לפיכך אין עושין כן לה'.
(רמב"ם, עבודה זרה ו, ו)

וכך עולה מדברי הרמב"ן והחינוך.¹⁰

רש"י מסביר זאת באופן שונה. הגמרא במגילה מספרת שרב לא נפל על פניו בבית כנסת בבבל כי בית הכנסת היה מרוצף אבנים¹¹ ומבאר רש"י שם:

-
9. [הערת מערכת: ראו באריכות במאמרו של משה גרינהוט, בגיליון זה].
10. הרמב"ן, שחלק בחריפות על הרמב"ם בעניין טעם הקרבנות, מסכים כאן (בפירושו לדברים טז, כב) עם דרכו של הרמב"ם שהאיסור נועד להרחיק מעבודה זרה: "אבל יאמר ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה, אפילו לשמים, מפני שהוא נראה כעובד לשכיות ההם, כטעם האשרה שהיא מחוקות העמים".
- גם החינוך (מצוה שמט) קושר זאת לעבודה זרה בדרך קצת שונה: "ומשרשי המצוה, כתב הרמב"ם זכרונו לברכה שהוא לפי שהיו עושין כן לעבודה זרה, ישימו אבנים מצוירות במלאכה נאה לפני הצלם, והיו משתחוים עליה לפניו. ואפשר לומר גם כן שהטעם מפני שנראה כמשתחוה לאבן עצמה, אחר שהכינוה וציריה והיא נאה יש מקום לחשד. אבל המשתחוה על גבי בגדים נאים, אין שם מקום לחשד, שהבגד דבר שהוא כלה במהרה, ולא יעשנו בריה אלוהו, אבל האבן שהוא דבר קיים ויש לה שר בשמים, וכמו שאמרו זכרונם לברכה בחולין (מ ע"א) הא דאמר להר, הא דאמר לגדא דהר, יפול בהם החשד, והתורה תרחיק האדם הרבה מלעשות דבר שיחשד בו. ועוד, שלא יכשלו אחריו".
11. מגילה כב ע"ב: גופא, רב איקלע לבבל בתענית צבור. קם קרא בספרא, פתח – בריך, חתם – ולא בריך. נפול כולי עלמא אאנפיהו – ורב לא נפל על אנפיה. מאי טעמא רב לא נפל על אפיה? – רצפה של אבנים היתה. ותניא: ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה, עליה אי אתה משתחוה בארצכם, אבל אתה משתחוה על אבנים של בית המקדש. כדעולא, דאמר עולא: לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד. – אי הכי מאי איריא רב? אפילו כולהו נמי! – קמיה דרב הואי. – וליזיל לגבי ציבורא, ולינפול על אפיה! – לא בעי למיטרך ציבורא. – ואיבעית אימא: רב פשוט ידים ורגלים הוה עביד, וכדעולא, דאמר עולא: לא אסרה תורה אלא פשוט ידים ורגלים בלבד. – וליפול על אפיה ולא ליעביד פשוט ידים ורגלים! – לא משני ממנהגיה. ואיבעית אימא: אדם חשוב שאני,

לא אסרה תורה – בפסוק זה [וְאֶכֶן מִשְׁפִּית לֹא תִתְּנוּ בְּאַרְצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עָלֶיהָ] אלא שלא יעשו רצפת אבנים בבית הכנסת, דוגמת של מקדש.

מהי סיבת האיסור לפי רש"י?

יש מבארים שרש"י מבאר זאת כמו 'קצת חכמי האחרונים שבמאירי.¹²

וקצת חכמי האחרונים כתבו שאף עשיית רצפה של אבנים אסורה ודווקא בבית הכנסת אבל בבית מותרת הרי אינה עשויה להשתחואה אלא לדריסת הרגל ויש מתירין אף בבית הכנסת אא"כ במקום שהשתחואה מצויה. (בית הבחירה [למאירי], מגילה כב ע"ב)

פירוש זה מתאים לפשט הפסוק: "ואבן משכית לא תתנו להשתחוות עליה" – משום שהאיסור הוא בעצם הריצוף בבית הכנסת ולא בפעולת ההשתחויה.

ואכן נראה שכך הבינו את רש"י ה'כסף משנה' (הל' עבודה זרה ו, ו) וה'מנחת חינוך' (מצוה שמט), והסיבה היא – שכמו שהתורה אסרה לעשות "בית תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מנורה כנגד מנורה" (ראש השנה כד ע"א). כך אסרה התורה לעשות אבנים להשתחויה כמו שיש במקדש.

פירוש זה קשה להולמו בגמרא שם, המספרת שרוב לא רצה להשתחוות על האבן ולא העיר להם על מציאות האבן.

ניתן אולי לבאר את רש"י בצורה שונה המשלבת בין שני הדרכים. אפשר שלשיטתו האיסור הוא בפעולת ההשתחויה (כמו הרמב"ם), אבל הנימוק הוא כמו באפשרות השנייה – לא לעשות כמו במקדש, אך לא בגלל האיסור לבנות דברים הדומים למקדש, אלא בדומה לאיסור שחוטי חוץ – כך גם אסור להשתחוות מחוץ למקדש, משום שעיקרה ההשתחויה היא עבודה המיוחדת למקדש.¹³ וכמו שהחיוב על עבודה בחוץ מותנה שבעשייתו באופן הדומה לעבודת המקדש, כך גם השתחויה מחוץ למקדש אסורה רק כאשר היא נעשית בגדרי עבודה במקדש – על רצפת אבן כמו בעזרה.¹⁴

כדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר, אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא אם כן נענה כיהושע בן נון, דכתיב ויאמר ה' אל יהושע קם לך.

12. אמנם לשון המאירי 'חכמי האחרונים' ודאי אינה מכוונת כלפי רש"י, אבל אולי המאירי התכוון לראשון אחר שפירש כרש"י.

13. ויקרא יז ט: "וְאֵלֶּהֶם תֹּאמַר אִישׁ אִישׁ מִבֵּית יִשְׂרָאֵל וּמִן הַגֵּר אֲשֶׁר יָגוּר בְּתוֹכְכֶם אֲשֶׁר יַעֲלֶה עִלָּה או זָבַח: וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יָבִיאוּנוּ לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ לֵה' וְנִכְרַת הָאִישׁ הַהוּא מֵעַמִּיר".

14. העזרה הייתה מרוצפת כמבואר ברמב"ם הל' בית הבחירה א, י.

לפי פירוש זה נראה שהשתחויה היא עבודה, או מעין עבודה, ולכן נאסרת מחוץ למקדש כמו הקרבת קורבן.

ז. ההשתחויה בתפילה כזכר למקדש

מה מקומה של ההשתחויה אחרי חורבן בית המקדש?

הגמרא (ר"ה ל ע"א) לומדת מהפסוק "ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעיא דרישה", כלומר, צריך לתקן תקנות ולקבוע מעשים זכר למקדש. וכך נפסק להלכה במצוות כגון נטילת לולב, ספירת העומר, אכילת כורך, הקפת הבמה בסוכות ועוד. בעניין הקרבת הקורבנות אסור לעשות כל זכר להקרבה בגלל איסור שחוטי חוץ,¹⁵ אך לגבי מצוות השתחויה אכן קבעו חז"ל מעין השתחויות כחלק מהתפילה, שהיא העמידה שלנו היום לפני ה' – "ונשלמה פרים שפתינו".

הרמב"ם בהלכות תפילה אומר שהכריעות וההשתחויות הן חלק בלתי נפרד מהתפילה.¹⁶

שמונה דברים צריך המתפלל להזהר בהן ולעשותן, ואם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן אין מעכבין, ואלו הן: עמידה, ונוכח המקדש, ותקון הגוף, ותקון המלבושים, ותקון המקום, והשוויית הקול, והכריעה, והשתחויה. (רמב"ם, תפילה ונשיאת כפים ה, א)

השתחויה מלאה בפישוט רגליים וידיים לא נהוג לעשות היום. אולם הרמב"ם כותב שיש נוהגים לעשות השתחויה גמורה בנפילת אפיים:

השתחויה כיצד? אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית ישב לארץ ונופל על פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה, כריעה האמורה בכל מקום על ברכים, קידה על אפים, השתחויה זה פשוט ידיים ורגלים עד שנמצא מוטל על פניו ארצה.

כשהוא עושה נפילת פנים אחר תפלה יש מי שהוא עושה קידה¹⁷, ויש מי שהוא עושה השתחויה.¹⁸ ואסור לעשות השתחויה על האבנים אלא במקדש כמו שבארנו בהל' עבודת כוכבים. (שם הל' יג-יד)

15. לכן גם נזהרים מלהגיד: "בשר זה לפסח" או לאכול בשר צלוי בליל הסדר.

16. וראה במאמרו של גבריאל יצחק רוונה במעלין בקודש יז הרואה בכריעה ב'מודים דרבנן' עיקר וקושר זאת להשתחויה בסוף התמיד.

17. הרמב"ם אינו מבאר מהי קידה, אולם הרב קאפח (שם) כותב שמנהג תימן לעשות בנפילת אפיים קידה כמו שתיאר אותה הרס"ג: "שיניח ברכו השמאלית על הארץ כאשר הוא יושב ומקפל ברכו הימנית עליה כדרכו כשהוא רובץ ויהיה כאלו חציו רובץ וחציו יושב".

18. בהלכות ב-יג בפרק זה, מבאר הרמב"ם אחת לאחת את כל הדברים שצריך המתפלל לעשותם שנימנו בהלכה א. ומשמע מדברים בהלכה יג שנפילת אפיים שלאחר התפילה היא נקודת השיא של התפילה,

מדוע ההשתחויה אינה חלק מהתפילה, אלא באה לאחריה (ב'נפילת אפיים')?

כפי שראינו לעיל בסיום עבודת התמיד הכוהנים נכנסים להיכל להשתחוות והעם השתחוה בעזרה, כעין פרידה אחר עבודת התמיד. נראה שאף ההשתחויה אחר תפילת העמידה היא מאותו הטעם ואולי תוקנה כן כזכר לנעשה במקדש בנפילת אפיים.

זו גם הסיבה שנהגו לעשות נפילת אפיים רק במקום שיש ספר תורה. כי נפילת אפיים היא זכר להשתחויה לפני ה', וארון הקודש הוא התחליף לארון ברית ה'. וכך מבאר ה'משנה ברורה':

הגה: י"א דאין נפילת אפים אלא במקום שיש ארון וס"ת בתוכו, אבל בלא זה אומרים תחינה בלא כיסוי פנים, וכן נוהגים. (שולחן ערוך, אור"ח קלא, ב)

וטעם הי"א משום דמצינו בקרא רמז שנפילה היא לפני ארון ה' וכדכתיב במלחמת העי ויפול על פניו לפני ארון ה'. (משנה ברורה, שם ס"ק יא)

מנהג נוסף המבוסס גם כן על ההשתחויה במקדש בסוף העבודה מובא ברמ"א בשם המהרי"ל – להשתחוות בעת היציאה מבית הכנסת.

וכשיוצא מבהכ"נ אומר ה' נַחֲנֵי [בְּצִדְקָתְךָ לְמַעַן שׁוֹרְרֵי הַיִּשְׂרָאֵל לְפָנֶיךָ] (תהילים ה, ט) ומשתחוה ויוצא.

ומשתחוה ויוצא – דבמקדש נמי כשגמרו העבודה היו משתחוין ויוצאין. (משנה ברורה שם ס"ק יח)

ה'מגן אברהם' (שם) מביא שהמהרי"ל היה עושה שלוש השתחויות כשהלך ממקומו למול ארון הקודש. ובצאתו מפתח בית הכנסת בכל פעם כתלמיד הנפטר מרבו.

נראה שעל הלכה זו מתבסס המנהג לומר את תפילת עלינו לשבח בסוף התפילה – משום כריעות והשתחויות שבה.

וְאֶנְחֵנוּ כּוֹרְעִים וּמִשְׁתַּחֲוִים וּמוֹדִים לְפָנֶיךָ מֶלֶךְ מְלִכֵי הַמַּלְכִּים הַקְדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא.

שכן בתפילה עצמה אין השתחויות אלא כריעות בלבד, וההשתחויה באה לאחר מכן. ומשמע מדבריו שההשתחוייה בפשוט ידיים ורגליים היא עיקר הדין (אף שכאמור בהלכה א אינה מעכבת). אולם בהלכה יד מתאר הרמב"ם את המנהג הנוהג בפועל, וכותב שיש נוהגים להשתחוות ויש נוהגים להסתפק בקידה. ונראה מסוף הלכה זו שהטעם שבטלה ההשתחויה בחלק מהמקומות היא בגלל התפשטות המנהג לרצף את בתי הכנסת.

ה'ערוך השולחן' (אור"ח קלא, ד) כותב שלמרות שעיקר נפילת אפיים היא בפשוט ידיים ורגליים בפנים שטוחות על הארץ, היום לא נוהגים כך, משום שנאמר בגמרא (מגילה כב ע"ב) שאדם חשוב אין ראוי לו ליפול על פניו אלא אם כן ברור לו שייענה כיהושע בן נון (שנענה ע"י המלאך, כמבואר בספר יהושע ז, י), ובימינו ודאי שאיננו כדאיים לכך.

יִכְרְעוּ וַיִּדְעוּ כָּל יוֹשְׁבֵי תְּבֵל, כִּי-לֹךְ תִּכְרַע כָּל-בָּרֶךְ, תִּשְׁבַּע כָּל לְשׁוֹן. לְפָנֶיךָ ה'...
יִכְרְעוּ וַיִּפְּלוּ, וְלִכְבוֹד שְׁמֶךָ יִקָּר יִתְּנוּ.¹⁹

ח. סיכום

- בעת היה היכל על מכוננו, כוהנים בעבודתם ולוויים בשירם ובזמרם, היו באי בית ה' משתחוים מלוא קומתם ארצה לפני ה'. ההשתחויה היא הבעת ביטול דבקות וכבוד כלפי ה' בעת המפגש עם מקום השכינה.
 - יש הרואים בהשתחויה 'עבודה', ואכן המשתחויה לעבודה זרה חייב מיתה כמו הזובח המקטיר והמנסך. ויש הסוברים שאינה עבודה ממש.
 - רוב העבודות קשורות להקרבת קורבן, ואילו השתחויה קשורה לעצם המפגש עם ה'. משתחוים במקדש מול הכניסה, בעת שמיעת שם ה' או בעת פרידה בסיום עבודה. ההשתחויה קשורה לעצם השהיה במקום המקדש.
 - ההשתחויה קשורה לשהות במקדש ולא לעבודת הקורבנות, ולכן שיעור חיוב שהיה בטומאה במקדש הוא 'בכדי השתחויה'.
 - היום מחד אסור להשתחוות כמו במקדש על אבן משכית ומאידיך בעת העמידה לפני ה' וכזכר למקדש כורעים בתפילה באופנים המותרים.
- נסיים בתפילה שנזכה במהרה להתגשמות חזון ישעיה הנביא (כז, יג): 'יְהִי בַיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל וּבָאוּ הָאֲבָדִים בְּאֶרֶץ אֲשׁוּר וְהִנְדָּחִים בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְהִשְׁתַּחֲוּ לַה' בְּהַר הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלַם".

19. מעניין שבעל ספר חרדים כותב שתפילת 'עלינו לשבח' מיוחסת ליהושע בן נון שממנו לומדים שנפילת אפיים צריכה להיות בפני ספר תורה.

